

Türklerin Nüfûzu Altında Abbâsî Hilâfetinin Görünümü (Sâmerrâ Dönemi)

The Apperance of Abbasid Caliphate Under the
Influence of the Turks (Samarra Period)

Prof. Dr. İhsan ARSLAN¹

¹İlahiyat Fakültesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize
•ihсан.arslan@erdogan.edu.tr • ORCID > 0000-0003-4790-0711

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Temmuz / July 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık / December 2022

Yıl / Year: 2022 | Sayı – Issue: 53 | Sayfa / Pages: 387-410

Atıf/Cite as: Arslan, İ. "Türklerin Nüfûzu Altında Abbâsî Hilâfetinin Görünümü (Sâmerrâ Dönemi)"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53, Aralık 2022: 387-410.

TÜRKLERİN NÜFÛZU ALTINDA ABBÂSÎ HİLÂFETİNİN GÖRÜNÜMÜ (SÂMERRÂ DÖNEMİ)

ÖZ:

Bu araştırmada Türklerin Samerrâ döneminde Abbâsî hilâfeti üzerindeki etkileri metodolojik bakış açısıyla ve temel İslâm tarihi kaynakları referans alınarak işlenmiştir. Rivâyetlerden hareketle Türklerin, Abbâsî ihtilal hareketinin başarıya ulaşmasındaki rolleri, yeni devletin kurulmasıyla birlikte yönetim mekanizmasındaki askerî faaliyetleri, Me'mûn'un hilâfete gelmesindeki katkıları ve bu dönemde Mu'tasım'ın emri altında isyan hareketlerindeki başarıları vurgulanmıştır. Mu'tasım'ın hilâfete gelmesinden dolayı büyük bir güce sahip olan Türk komutan ve askerlerin Bağdat'ta disiplinsiz davranışları, kendileri için 222/836 tarihinde inşa edilen Sâmerrâ şehrine nakledilmeleri üzerinde durulmuştur. Türk asrı veya Sâmerrâ dönemi olarak bilinen bu süreçte onların halifeler üzerindeki etkileri siyasî, idarî, askerî, iktisadî ve ictimai sahalarda yakın bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Türkler, Mütevekkil Alellâh'ın hilâfet makamına gelmesindeki rollerinden dolayı devlet başkanını öldürebilecek kadar güçlü hale gelmişlerdir. Bu hadiseden sonra onlar, istediklerini hilâfet makamına getirdikleri için yönetim üzerinde oldukça etkili olmuşlar ve kendi menfaatlerine uygun düşmeyen halifeleri ya hilâfetten uzaklaştırarak hapse atmışlar ya da öldürmüşlerdir. Ancak Mu'temid Alellâh'ın halife olmasından sonra Zenc isyanının bastırılmasında, Saffârîler ile mücadelede ve Bizans seferlerinde pek çok Türk komutan ve askerinin ölmesi, onların hilâfet üzerindeki etkilerini kırmıştır. Bu durumu fırsat bilen Mu'temid Alellâh'ın 277/890 tarihinde tekrar başkenti Bağdat'a taşıyarak Sâmerrâ dönemine son verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Abbâsîler, Türkler, Mu'tasım Billâh, Nüfûz, Sâmerrâ, Mu'temid Alellâh.*

THE APPERANCE OF ABBASID CALIPHATE UNDER THE INFLUENCE OF THE TURKS (SAMARRA PERIOD)

ABSTRACT

In this research, the effects of the Turks on the Abbasid caliphate during the Samarra period are studied from a methodological point of view and depending on the main Islamic historical sources. The narrations highlight the role of the Turks in the success of the Abbasid revolutionary movement, their military activities in the administrative mechanism with the establishment of the new state,

their contribution to the caliphate of al-Ma'mun and their success in the rebellion movements under the command of al-Mu'tasim in this period. However, they were transferred to the city of Samarra, which was built for them in 222/836, due to their undisciplined behaviour in Baghdad, which was the result of their huge power they derived through their influence on al-Mu'tasim who owed his caliphate to the Turks. In this period, known as the Turkish era or the Samarra period, their influence on the caliphs began to be felt closely in the political, administrative, military, economic and social fields. After their role in al-Mutawakkil's ascending to the caliphate, they became strong enough to kill the Caliph. After this incident, they became very influential on the administration because they appointed whoever they wanted to the caliphate, and they either deposed the caliphs from the caliphate or killed them. However, the death of many Turkish commanders and soldiers during the suppression of the Zanj rebellion and the struggle with the Saffarids and the Byzantine campaigns under the caliph al-Mu'tamid 'alâ 'llâh broke their influence on the caliphate. By taking advantage of this situation, the study concludes, al-Mu'tamid 'alâ 'llâh moved the capital back to Baghdad in 277/890 and ended the Samarra period.

Keywords: *Abbasids, Turks, effect, Samarra, al-Mu'tasim, al-Mu'tamid.*

GİRİŞ

Türklerle Araplar arasındaki ilk temaslar doğrudan doğruya olmasa bile İslâmiyetin ortaya çıkmasından önce Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlamıştır. V. yüzyıl sonlarına doğru batıya yönelen Göktürkler, Sâsânîlerle karşılaşınca onların iç ve dış politikaları üzerinde etkili olmuşlardır. Hatta Nûşirevân, selefi Kavâd'ın tahta çıkışında oynadıkları rolü görünce doğuda kendisi aleyhinde tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürklerle iyi geçinmeyi siyasî bakımdan uygun bularak kendileriyle dost olmaya çalışmış ve bu bağlamda Türk hakanının kızı ile evlenmiştir. Öyle ki bu evlilikten dünyaya gelen oğlu ve halefi IV. Hürmüz, sima ve seciye itibariyle İranlılara benzemediği için “Türk Oğlu” diye lakaplandırılmıştır. Yine Nûşirevân devrinde 570 tarihinde Yemen'e yapılan sefer esnasında İran orduları safları arasında Türklerin bulunduğu rivâyet edilmektedir. Bununla birlikte IV. Hürmüz'ün başkumandanı Behrâm Çûbin'in ordusunda 588 tarihinde Göktürk Hâkâmı Baga Hâkân ile yaptığı savaşta Arap birliklerinin olduğu belirtilmektedir.^[1] Daha sonraki yıllarda ise Behrâm Çûbin'in birlikleri arasında kalabalık sayıda Türklerin bulunduğu görülmektedir. Hüsrev Perviz ile Behrâm Çûbin arasında 596 tarihinde meydana gelen savaşta Araplar, Hüsrev Perviz'in ordusunda

[1] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/409-410; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946), 1/69; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2015), 35.

yer alırken Türkler de Behrâm Çûbîn'in ordusunda yer almışlardır.^[2] 619 tarihinde İran ile Bizans arasında meydana gelen ve Bizans'ın mağlubiyetiyle sonuçlanan savaştan sonra müşrikler İran'ı, Müslümanlar ise Ehl-i kitap olan Bizans'ı tercih etmişlerdir. Bu durum ise Kur'an'da da belirtilmiştir.^[3] Böylece Sâsânî İmparatorluğu aracılığıyla başlayan Türk-Arap münasebetlerinin yankılarını Câhiliye Devri Arap şairleri arasında bulunan Hassân b. Hanzala, Nâbîga ez-Zübyânî, el-A'shâ el-Ekber, Şemmâh b. Dırâr gibi şairlerin şiirlerinde Türklerden daha çok askerî yönlerini ve kahramanlıklarını belirtir şekilde bahsetmeleri, ilk temasın askerî yönden olduğunu göstermektedir.^[4]

Tebliğin Mekke döneminde Ebû Ubeydullah Süreyc et-Türkî ailesinin, İlk kadın şehitlerden olan Sümeyye'nin Hz. Peygamber'in etrafında bulunması,^[5] Medine döneminde Hendek Savaşında Resûlullah'ın kalması için *Kumbet et-Türkî* çadırının kurulması,^[6] "*Habeşliler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız; Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz*"^[7] hadisinin varlığı ve Türklerle Araplar arasında daha sonraki dönemlerde meydana gelecek mücadelelerin hadiselerde belirtilmesi, Hz. Peygamber'in Türklerden haberdar olduğunu göstermektedir. Bu hadisi cerh ve tâdil açısından değerlendirmek konumuzun sınırları dışında olduğu için değerlendirmeyi okuyucunun takdirlerine bırakmanın daha doğru olduğu kanaatindeyim.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilâfete gelen Hz. Ebû Bekir'in (632-634) emriyle Müslüman orduları İran-İrak ve Suriye-Şam yönünde fetih hareketlerine başlamış^[8] ve Hz. Ömer'in (634-644) hilâfeti döneminde de bu askerî faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Özellikle de Nihâvend (642) savaşından sonra Müslüman ordularına Horasan ve Toharistan kapıları açılmış ve Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetlerinin komutanı Ahnef b. Kays, Horasan'a girerek Herât, Nişâbur ve Serhs'i aldıktan sonra Merv üzerine yürümüş ve burada bulunan İran Sâsânî İmparatorluğunun son hükümdarı III. Yecdücerd, önce Mervürrûz, oradan da Belh ve nihayet Ceyhun'un ötesine kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Müslüman askerler de Belh'i ve Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı fethetmişlerdir. Bu arada Ahnef b. Kays Mervürrûz'a karargâhını kurmuş ve III. Yecdücerd, Müslümanlara tek başı-

[2] Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 1/409-410; Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zehab ve Meâdîni'l-Cevher* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâretü'l-Kübrâ, 1964), 1/261; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 1/69; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 36.

[3] Rûm 30/1-5.

[4] Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası* 15 (İstanbul 1969), 3-14.

[5] Zekerîya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008), 66-89.

[6] Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 6/83.

[7] Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvud* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Melâhim", 8.

[8] Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), 71-152; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 2/307-419; İzzüddîn Ebî'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Keram Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1979), 2/383-418.

na engel olamayacağını anlayınca Türk Hâkânından, Fergana ve Soğd ahalisinden yardım talebinde bulunmuştur. Bu müttefikler daha önce Müslümanlar tarafından alınan Belh'i alarak Mervürrûz'a kadar ilerlemişler, ancak Ahnef b. Kays onları geri çekilmeye mecbur bırakmıştır. Böylece Müslümanlar İslâm'ın ortaya çıkışından sonra ilk defa Türklerle karşılaşmış oldular. Aslında Nihâvend savaşından sonra Sâsânî İmparatorluğunun yıkılması, Müslümanlarla Türkleri karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda Müslümanlar, Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Hazar Türklerinin topraklarına girme fırsatını yakalamışlar^[9] ve iki topluluk arasında ilk ciddi çatışma Hz. Osman döneminde 653 tarihinde meydana gelmiştir. Abdurrahman b. Rebia'nın komutasındaki Müslüman birlikler el-Bâb'ı geçerek Belencer üzerine yürümüşlerdir. Daha önceki yıllarda yapılan savaşlarda yenildikleri için önlem alan Hazarlar, Belencer yolu üzerinde pusu kurarak Müslümanlara engel olmaya çalışmışlar, şehir önlerinde iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış ve ordu komutanı Abdurrahman şehit düştüğü için komutayı alan kardeşi Selmân b. Rebia orduyu el-Bâb'a çekmek zorunda kalmıştır.^[10] Hem Hz. Osman'ın son dönemlerinde hem de Hz. Ali'nin hilafetinin tamamında Müslümanlar arasında karışıklıklar yaşandığı için bu mağlubiyetten sonra Araplarla Müslümanlar arasında uzun bir süre savaş meydana gelmemiştir.

Emevî Devleti'ni kuran Muâviye b. Ebî Süfyân iç huzuru ve güvenliği sağladık-tan sonra fetih hareketlerine başlanmış ve bu bağlamda Basra valisi Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semüre'yi Sicistân'ı fethetmesi için görevlendirmiştir. Bu fetihler çerçevesinde Kâbûl, Belh ve Büst gibi yerleşim birimleri fethedilmiş, Sind bölgesine gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, Türklerle yaptığı savaşı kaybetse de, daha sonra bölgeye gönderilen Mühelleb b. Ebî Süfra başarılı olmuş ve burada İslâm hâkimiyetini yerleştirmeye başlamıştır.^[11] Abdullah b. Âmir'in 665 tarihinde Basra valiliğinden azlinden sonra göreve getirilen Ziyâd b. Ebîh,^[12] Horasan ve Sistan'a yapılan askerî faaliyetleri sistemli hale getirmiş ve onun Horasan valiliğine tayin ettiği Hakem b. Ömer el-Gıfârî Toharistan'ı fethetmek amacıyla seferlere başlamış ve Mühelleb ile birlikte yürüttüğü askerî faaliyetler sonucunda Türklere karşı başarılar elde edilmiştir. Ancak Ziyâd b. Ebîh, Basra ve Kûfe'nin bu bölgelere uzaklığı sebebiyle yeterince destek olamayınca Muâviye b. Ebî Süfyân'ın onayını aldıktan sonra Merv'i 671 tarihinde ordugâh şehri haline getirerek onlara gerekli yardım ve desteği sağlama imkânına kavuşmuş ve elli bin kişiden oluşan orduyu başta ordugâh şehri olmak üzere Herât, Tûs, Nişâbûr ve Belh gibi şehirlere yerleş-tirerek Türkistan'ın fethi için önemli adımlar atmıştır. Bölgede yapılan askerî faa-

[9] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 2/627-628; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/427-568; 3/5-46.

[10] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/131-133.

[11] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 234-265; Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Müessesetü'l-E'lemî, 1993), 2/125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/436-437.

[12] İrfân Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/480-482.

liyetler sonucunda ise Horasan ve Toharistan'ın önemli bir kısmı Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.^[13]

Ziyâd b. Ebîh'in vefatından sonra Horasan bölgesine vali olarak tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd^[14] Horasan bölgesinde fetihlere devam etmiş ve Mâ-verâünnehir'in önemli bir şehri olan Buhara'yı kuşatmıştır. Ancak buranın lideri olan Kabac Hatun ağır vergi ödeme karşılığında muhasaranın kaldırılmasını talep etmiş ve Ubeydullah b. Ziyâd da onun teklifini kabul ederek iki bine yakın muharip Türk'ü alarak Basra'ya dönmüştür.^[15] Böylece bu muharip Türkler, Müslümanların ordusunda yer almaya başlamıştır. Kuteybe b. Müslim'in^[16] Horasan bölgesi valiliğine atanıncaya kadar Saîd b. Osman, Selm b. Ziyâd, Abdullah b. Hâzım gibi valiler bu bölgede fetih hareketlerine devam etmişlerdir.^[17] Bu bölgedeki fetih hareketleri Velid b. Abdülmelik'in (705-715) hilâfeti döneminde 705 tarihinde Horasan valiliğine atanan Kuteybe b. Müslim'in faaliyetleri neticesinde Buhâra ve Semerkand gibi önemli şehirler fethedilerek Müslümanların buralardaki varlığı pekiştirilmiş, hatta Buhâra halkından toplanılan yirmi bin kişiden oluşan orduyla fetihlere devam edilmiştir.^[18] Özellikle de Kuteybe b. Müslim fethedilen yerlerdeki halka iyi davranarak onları Araplardan ayırmamaya özen göstermiş ve fethettiği her şehrin halkından belirli miktarda asker almayı prensip haline getirmiştir.^[19] Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan valiliğine getirilen Yezîd b. Mühelleb,^[20] Cerrâh b. Abdullah, Sa'îd b. Abdülazîz, Sa'îd b. Ömer el-Haraşî, Esed b. Abdullah el-Kasrî ve Nasr b. Seyyâr gibi idareciler Türklere karşı fetih hareketlerinde bulunarak hem Türklerin hem de bölgenin İslâmlaşmasına katkı sunmuşlardır.^[21] Ancak onların bu yöndeki katkıları Kuteybe b. Müslim'in hizmetleri karşısında daha sınırlı seviyede kalmıştır.

[13] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 240-257; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 3/194-200.

[14] Ali Delice, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasî Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Sivas 1999), 321-342; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ* (Konya: Yediveren Yayınları, 2001), 13-154.

[15] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 245; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 3/242-244; Hamilton A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütûhâtı* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930), 16-18.

[16] Zekeriya Kitapçı, Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları* 29 (Nisan 1984), 52-71; Yunus Akyürek, "Horasân Valisi utoybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilerendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 515-542; Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 1-96.

[17] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 245; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 3/251, 386.

[18] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 250-254; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/208-210; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 3/670-684; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütûhâtı*, 41-45; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 47-54.

[19] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 47-54; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490.

[20] İhsan Arslan, "Emevilerin Irak Genel Valisi Yezîd b. Mühelleb", *Ekev Akademi Dergisi* 52 (Yaz 2012), 179-198.

[21] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 254-257.

Doğuda yani Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Müslümanlar Türklerle mücadele ederken kuzeyde ise Mesleme b. Abdülmelik^[22] komutasındaki Müslümanlar da Hazar Türkleriyle savaşıyorlardı. Bu bölgede bazı yerleri alan Mesleme'nin İstanbul muhasarasına katılması, Hazar Türklerine derin bir nefes aldırıştır. Bunu fırsat bilen Hazarlar, Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerine saldırarak Müslümanların önemli kayıplar vermesine sebep olmuşlardır. Ancak bu durumdan haberdar olan Halife Ömer b. Abdülaziz (717-720) bölgeye ordu göndermiş ve elde edilen galibiyet sonucunda İslâm dünyasında ilk defa elli Hazar esiri başkente gönderilmiştir.^[23] Daha sonraki süreçte Müslümanlarla Hazar Türkleri arasında mücadeleler karşılıklı olarak devam etmiştir. Mervân b. Muhammed bölgeye vali olarak atanınca Hazarlara karşı önemli başarılar elde edilmiş, Hazar Hâkân'ı İslâm'a girince barış sağlanmış ve bölgeye İslâm'ı öğretmeleri için din âlimleri gönderilmiştir.^[24] Emevîler döneminde Müslüman-Türk ilişkileri incelendiğinde -Ömer b. Abdülaziz'in mevâlî politikasını kaldırması neticesinde İslâm'a girişlerde kayda değer bir artış olsa da- genel itibariyle savaş şeklinde cereyan etmiş ve iki unsur birbirlerine düşmanca yaklaşmışlardır. Bu sebeple savaşlar, bu iki unsurun birbirlerini tanımalarına fırsat vermediği için Türkler arasında İslâmiyet oldukça yavaş yayılmıştır.

1. TÜRKLERİN ABBÂSÎ HİLÂFETİNDE ETKİLİ OLMAYA BAŞLAMALARI

Emevî Devleti'nin çeşitli sahalarında görülen olumsuzluklardan dolayı toplumun çeşitli katmanlarının katılımıyla ortaya çıkan Abbâsî ihtilal hareketinin^[25] kurucu lideri olan Muhammed b. Ali'nin 125/743 tarihinde^[26] vefatından sonra hareketin başına vasiyeti gereği oğlu İbrahim b. Muhammed geçmiş,^[27] o da, yedi yaşlarında babasıyla Kufe'ye gelen İbrahim b. Osman isimli bir şahısla tanıştıktan sonra onun davete katılabilmesi ve başarılı olabilmesi için ismini Abdurrahman b. Müslim şeklinde değiştirmesini ve Ebû Müslim lakabını almasını tavsiye etmiştir. Böylece İbrahim b. Muhammed, senelerce yanında bulunan Ebû Müslim'in zekâsına hayran kalınca onu Horasan bölgesindeki Abbâsî davetinin başına geçirmiştir.^[28] Ancak Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed (744-749), İbrahim b. Mu-

[22] Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fuhâtı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Diyarbakır 2000), 85-104.

[23] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/228; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/61.

[24] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 198-199; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/246; Ali Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 62-70.

[25] Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 9-93.

[26] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/66.

[27] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/93.

[28] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/254-258.

hammed'i yakalatarak hapse attırmış, o da hapisteyken 132/749 tarihinde ölünce^[29] davetin başına Abdullah b. Muhammed (es-Saffâh) geçmiş ve Kufe'de hutbe okuyarak 132/749 tarihinde Abbâsî Devleti'nin kurulduğunu açıklamıştır.^[30] Ebû Müslim el-Horasânî'nin^[31] liderliğindeki Türkler Horasan bölgesinde yaptıkları faaliyetlerle Abbâsî ihtilal hareketinin başarıya ulaşmasında oldukça başarılı olmuştur.

Mevâli ile birlikte Türklerin desteğini alarak kurulan Abbâsî Devleti, mevâli politikasını kaldırarak gayr-ı Arap unsura çeşitli sahalarda görevler vermeye başlamıştır. Bunların başında ise Horasan bölgesi valiliğine getirilen Ebû Müslim el-Horasânî gelmektedir. O, yeni kurulmuş olan devlete karşı çıkan isyanların bastırılıp yönetimin istikrar bulmasında önemli görevler üstlenmiştir. Ancak onun bölgedeki otoritesini arttırmasından endişelenen Ebû Ca'fer Mansûr, Ebû'l-Abbâs es-Saffâh'a (749/755) onun öldürülmesini teklif ettiyse de Halife, o günkü şartları dikkate alarak onun öldürülmesinin yönetimi için uygun olmayacağını belirterek bu teklifi reddetmiş, ancak Ebû Ca'fer Mansûr hilâfet makamına geçince, onu kurduğu tuzak sayesinde ortadan kaldırmayı başarmıştır.^[32] Abbâsî ihtilal hareketinin başarıya ulaşmasında önemli rol oynayanlardan biri de Muhammed b. Su'l'dür. O, Emevîlerin son halifesi olan II. Mervân b. Muhammed'e karşı Zab Suyu savaşında Abdullah b. Ali'nin^[33] karargâh kuvvetlerinin komutanı olarak görev yapmıştır.^[34] Daha sonra Musul valiliğine getirilen Muhammed b. Su'l, halkın bir mevâlîye itaat etmeyeceğini belirtmesi üzerine Ebû'l-Abbâs tarafından 134/752 tarihinde Azerbaycan'a vali olarak tayin edilmiştir.^[35] Ebû Ca'fer b. Mansûr (755-775) hilâfet makamına gelince amcası Abdullah b. Ali'nin isyan etmesi üzerine onu bir hileyle öldürmesi için amcasının yanına göndermiş, fakat amcası bu planı anlayınca da Muhammed b. Su'l'u öldürmüştür.^[36] Ebû'l-Abbâs'tan sonra hilâfet makamına gelen Ebû Ca'fer Mansûr, Ebû Müslim el-Horasânî'yi ortadan kaldırdıktan sonra onun tarafını tutan Ebû Nasr Mâlik b. Heysem'in etkisiz hale getirilmesi için o esnada Hemedân'da valilik görevinde bulunan Zühayr b. et-Türkî'yi görevlendirmiştir. Zühayr b. et-Türkî, onu hapsetmişse de Halife'den gelen mektup doğrultusunda onun Şehrzo'a vali tayin edilmesi sebebiyle serbest bırakılması istenmiş, ancak daha sonra ise ikinci bir mektupla da onun öldürülmesi emredilmiştir. Ancak Zü-

[29] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/93-98; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/348.

[30] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 3/103-114; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/344-348.

[31] Mehmet Dalkılıç, "Ehl-i Beyti'nin Bir Üyesi Olarak Ebû Müslim el-Horasânî", *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu* 03-05 Ekim/October 2013 (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2014), 2/565-576.

[32] Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 4/382.

[33] Hüseyin Güneş, "Kutsal Değerlerin Siyasete Alet Edilmesi Bağlamında Abdullah b. Ali İsyanı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012/2), 75-103.

[34] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/351.

[35] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/370.

[36] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/465.

heyr b. et-Türkî, birinci mektup doğrultusunda Ebû Nasr Mâlik b. Heysem serbest bıraktığı için Halife'nin emrini yerine getirememiştir.^[37]

Ebû'l-Abbâs es-Saffâh kuruluş aşamasında Küfe'yi devletin merkezi yapmıştı.^[38] Ancak burada Ehl-i beyt taraftarları fazla olduğundan güvenlik sorunu ortaya çıkınca devletin yeni merkezini Hâşimiyye'ye taşıdı.^[39] Fakat Halife yeni başkent Küfe'ye yakın olması sebebiyle Ehl-i beyt taraftarlarından endişe ederek devletin yeni merkezini Enbâr'a nakletmiştir.^[40] Devletin geleceği açısından buranın da uygun olmadığını düşünen Halife Ebû Ca'fer Mansûr Bağdat şehrini inşa ettirmiş ve burayı başkent yapmıştır.^[41] Taberî, Bağdat'ın inşa edilmesiyle ilgili haberleri Hammâd et-Türkî'nin rivâyetlerine dayanarak nakletmiştir. Şehrin inşa edilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler aktaran Hammâd et-Türkî'nin hem Halife'nin yakın adamlarından olduğu hem de şehrin inşasında aktif olarak çalıştığı anlaşılmaktadır.^[42] Halife daha sonra onu Sevâd bölgesinin siyasi ve iktisadi işlerini yürütmekle görevlendirmiştir.^[43] Halife, Horasan'dan ve çeşitli Türk bölgelerinden getirilen askerleri yeni inşa edilen bu şehre yerleştirmiştir.^[44] Ayrıca Halife, Bağdat şehrini kurduktan sonra Mübârek et-Türkî'nin de aralarında bulunduğu güvendiği komutanlarına iktalar vermiştir.^[45] Abbâsî Devletin mevâlîye olumlu yaklaşması, onların devlete bağlılığına ve çeşitli görevlerde bulunmalarına vesile olmuştur. Böylece Ebû Ca'fer Mansûr'un etrafında çeşitli görevlerde bulunan Türkler olduğunu görmek mümkündür. Bu bağlamda Câhız; "İlk defa Türkleri devlet hizmetlerinde görevlendiren halifenin, Ebû Ca'fer Mansûr olduğunu" belirtmiştir.^[46] Ayrıca Halife Ebû Ca'fer Mansûr yerine veliahd olarak bıraktığı oğlu Mehdî'ye şöyle tavsiyede bulunmuştur: "Mevâlîye yani mevâlîden olan halkına râğbet et, sayılarını çoğalt ve onlara iyi davranarak kendine yakınlaştırmaya çalış. Zor durumlarla karşılaştığın zaman yardımına onlar koşacaktır. Ancak bunu yapacağını sanmıyorum. Horasan halkına iyi davranmanı tavsiye ederim. Çünkü onlar senin yardımcılarının ve devlet konusunda da mallarını ve canlarını feda etmeyen yakın arkadaşlarıdır. Sana sevgi besleyenlere iyilikle muamele et ve kötülük yapmaktan kaçın. Onların yaptıklarına karşılık iyilikte bulun. Ailelerinden ölenler varsa, onları

[37] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/388.

[38] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/346-348.

[39] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/360; Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/543.

[40] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/370.

[41] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/478-481; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/541-552.

[42] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/459-460.

[43] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Elbânî ve Evladühü, 1938), 134.

[44] Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 24.

[45] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 33-48.

[46] Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1967), 29.

yalnız bırakma. Ama senin bunları yapacağını sanmıyorum."^[47] Her ne kadar Ebû Cafer Mansûr, oğlunun, yaptığı tavsiyelere uyup uymayacağı konusunda tereddütler yaşasa da Mübârek et-Türkî gerek oğlu Mehdî b. Mansûr gerekse de torunu Hâdî b. Mehdî dönemlerinde Kazvîn'de âmil olarak görev yapmıştır. O burada görevde kaldığı süre içerisinde burada kendi adıyla anılan *Medine-i Mübârek* şehrini kurarak taraftarlarını yerleştirmiştir.^[48] Devlete bağlılığıyla bilinen Mübârek et-Türkî 169/786 tarihinde Halife Hâdî tarafından Medine'de isyan ederek halktan biat almaya çalışan ve devletin buradaki hazinesini yağmalayan Ehl-i beyt'ten olan Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmak için görevlendirilmiştir. Fakat o, Ehl-i beyt'e yakın ilgisinden dolayı yeterince mücadele edemeyip başarısız olduğu için Halife tarafından malları müsadere edilerek cezalandırılmıştır.^[49]

Abbâsî Devleti kurulduğundan itibaren sınır boylarında fethedilen şehirlere Horasan kökenli Türklerin yerleştirildikleri görülmektedir. 139/759 yılında Sugur ve Cezîre bölgesi valisi olan Abdülvahhâb b. İbrahim, Ebû Cafer b. Mansûr'un emriyle Malatya'nın imarını tamamladıktan sonra Horasanlı askerleri buraya yerleştirerek şehrin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.^[50] Aynı Halife 141-142/759-760 yıllarında Adana imar edildikten sonra da buranın güvenliğinin sağlanması için Mesleme b. Yahyâ el-Becelî komutasında Horasanlı askerler ve Mâlik b. Edhem el-Bâhilî komutasında da Şamlı askerler buraya yerleştirilmiştir.^[51] Mehdî b. Mansûr 162/778 yılında Hasan b. Kahtabe et-Tâî komutasında Horasan, Musul, Şam, Irak ve Hicâz gibi bölgelerden askerlerin katılımıyla Bizans'a karşı sefere çıkmıştır.^[52] Hârûn er-Reşîd (786-809) 171/787 yılında Herseme b. Â'yân'ı Bizans'a karşı sefere göndermiş, aynı zamanda da Tarsûs'u imar hale getirmesi için vaziflendirmişti. O da bu sorumluluğu yerine getirmesi için Ebû Suleym Ferec Hâdim et-Türkî'yi görevlendirmiştir. Ebû Suleym Ferec Hâdim et-Türkî şehrin imarını tamamladıktan sonra içlerinde üç bin Horasanlının bulunduğu çeşitli bölgelerden getirilen askerler bulunmaktaydı.^[53] Halife, 180/796 yılında Bizans'a karşı sınır bölgesinde bulunan Ayn Zarba'ya da Horasanlı askerleri yerleştirerek buranın güvenliğini sağlamaya çalışmış hem de onlara iktalar vermiştir.^[54] Hârûn er-Reşîd'in vefatından sonra hilâfet makamına gelen Emîn (809-813) de bu çizgiyi devam ettirmiş ve 193-194/809-810 yılında Adana'nın tekrar imarından sonra buraya Horasandan asker getirtilip yerleştirilmesini emretmiştir.^[55]

[47] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/19.

[48] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 194; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/390.

[49] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 4/596-600; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/90-93.

[50] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 116-117.

[51] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 105.

[52] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 105.

[53] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 106.

[54] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 107; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/161.

[55] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 105; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/161.

Halife, oğlu Musa'nın, Me'mûn ve Mü'temen'den sonra veliaht olduğunu ilan edince Emin ile Me'mûn'un arası açılmıştır. Bu gelişme üzerine Me'mûn muhtemel bir kardeş kavgasında İranlıların desteğini alabilmek için faaliyetlerde başarılı olması üzerine Halife, kardeşinin komutanlarıyla birlikte Bağdat'a gelmesini emretmiş ancak bu emir, Me'mûn tarafından yerine getirilmeyince Emîn, oğlunu birinci veliahd olarak tayin etmiştir. İşte bu son gelişme iki kardeşin arasında savaşın meydana gelmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin komutasında yedi yüz kadarı Hârezm ve Horasan süvarilerinden olan dört bin kişiden oluşan bir orduyu Emîn'in gönderdiği ordu üzerine göndermiştir. Ayrıca bu ordu içerisinde Türkler de bulunmaktaydı. İki kardeşin kavgası 25 Muharrem 198/25 Eylül 813 tarihinde Emîn'in öldürülmesiyle neticelenmiş ve Me'mûn (813-833) hilâfet makamına geçmiştir.^[56] Onun, kardeş kavgasından galip çıkarak hilâfet makamına gelmesinde Türklerin büyük katkısı olmuştur. Me'mûn'un hilâfeti döneminde de Türkler önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bu görevlerin karakteristik özelliği ise askerî sahalarda olmasıdır. Bunlara paralel olarak Me'mûn'un hilâfet ordusunda yaklaşık olarak üç bin Türk askeri bulunmaktaydı.^[57] Horasan valisi Abdullah b. Tâhir buranın haracını gönderirken içlerinde Tolun'un da bulunduğu Oğuzlardan oluşan ikin bin esiri de göndermiştir. Bunlar arasında bulunan Tolun, Me'mûn'un komutanları arasında yer almış ve daha sonra ise bu şahıs, Tolunoğlu Devletin kurucusu olan Ahmed'in de babası olacaktır.^[58] Halife'nin kardeşi Mu'tasım, beraberindeki Türk komutan ve askerlerle birlikte ortaya çıkan isyanların bastırılması hususunda oldukça başarılı olmuştur. Özellikle 203/819 yılında Mehdî b. Ulvân el-Harûrî isyanın bastırılmasında Türk komutanlar arasında Eşnâs et-Türkî^[59] ve Saîd b. Sâcûr da bulunmaktaydı. Hatta Halife'nin kardeşi Mu'tasım bu çatışmada yaralanınca onu bu zor durumdan Eşnâs et-Türkî korumuştur.^[60] Halife 206/822 yılında Zutlar'ın Basra civarında karışıklık çıkarması üzerine Türk asıllı olan Dâvud b. Mâsîcûr'u isyanı bastırması için görevlendirmiş, ayrıca onu Basra, Yemâme, Bahreyn ve Kuvaru Dicle valiliklerine tayin etmiştir.^[61] Hatta Me'mûn önemli komutanları arasında yer alan Eşnâs et-Türkî'yi bir askerî birliğin başında birinci Bizans seferi esnasında Sündüs adlı kaleyi fethetmesi için görevlendirmiştir.^[62] Halife, 211/827 yılında Mısır'da isyan çıkması üzerine Abdullah b. Tâhir'i oraya vali olarak tayin etmiş, o da isyanın hemen bastırılması için öncü kuvvetlerin başında Abbâs ve Hâşim adlı Horasanlı iki komutanı harekete geçirmiştir.^[63] Başka

[56] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/386-389; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/38-64.

[57] Yâkûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 55.

[58] Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Leiden: E.J. Brill, 1889), 39; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 108.

[59] Fatih Güzel, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs et-Türkî", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1295-1301.

[60] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/140.

[61] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/155.

[62] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/181.

[63] Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Vulâtu Mısır* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 207.

bir rivâyete göre de Halife aynı yıl Mısır'a Abbâs b. Hâşim b. Bâsîcür'u vali olarak tayin etmiştir.^[64] Me'mûn 214/830 yılında Mısır'da bulunan Kelp ve Kays kabileleri arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelince o esnada Mısır valisi bulunan kardeşi Mu'tasım'ın isyanı bastırması emretmiş, o da Türklerden oluşan dört bin kişilik ordusuyla bölgeye giderek isyanı bastırmıştır.^[65] Mısır'da karışıklıklar çıkması üzerine Halife, buranın valisi olan kardeşi Mu'tasım'a bu isyanları bastırması için Afşin'i görevlendirmesini emretmiştir. Üzerine aldığı bu sorumluluğu en iyi şekilde yerine getiren Afşin 216-217/832-833 yıllarında ortaya çıkan bu isyanların bastırılmasında önemli rol oynamıştır.^[66] Yukarıdaki örnekler dikkate alındığında Abbâsî Devletinin kurulmasıyla birlikte zaman içerisinde önemli görevlere getirilen Türkler, Me'mûn hilâfet makamına gelmesinde oldukça etkili olmuşlar ve bu başarılarından dolayı da onlar hilâfet ordusunda hem asker hem de komutan olarak görev almışlardır.

2. TÜRKLERİN ABBÂSÎ HİLÂFETİNDE OTORİTE SAHİBİ OLMALARI

Abbâsî ihtilal hareketi içerisinde Ebû Müslim el-Horasânî liderliğinde yer alan Türkler, Horasan bölgesinde hareketin başarılı olmasında önemli rol oynayarak Abbâsî ailesinin yönetimin başına geçmesinde büyük katkı sağlamışlardır. Ayrıca yeni yönetimin gayr-ı Arap unsura karşı uyguladığı ılımlı politika neticesinde Türklerin varlığı hissedilir bir şekilde artmaya başlamıştır. Ebû'l-Abbâs es-Saffâh ile başlayan bu süreç Me'mûn'un hilâfete gelmesinde etkisini göstermiş ve Me'mûn döneminde ise Türklerin askerî ve idarî sahalardaki etkinliği hızlı bir şekilde artmaya başlamış, hilâfet ordusunda da hatırı sayılır bir sayıya ulaşmışlardır. Özellikle de Halife'nin kardeşi Mu'tasım'ın komutası altında bulunan Türk asker ve komutanlar isyanların bastırılmasında aktif rol oynamışlardır. Bu yakın ilişki, Mu'tasım'ın veliâht ilan edilmesinde etkili olmuştur. Çünkü saltanat sistemlerinde veliâhtlık babadan oğula geçen bir kurumdur. Bu sebeple Me'mûn'un oğlu Abbâs varken kardeşin hilâfet makamına geçmesi sıradan bir hadise değildir. Ebû İshâk Muhammed b. Hârûn'un, Me'mûn'un kendi iradesiyle veliâht tayin edilmesi oldukça zordur. Ebû İshâk Muhammed b. Hârûn'un veliâht tayin edilmesinde ve hilâfet makamına gelmesinde farklı rivâyetler olmakla birlikte her iki durumun gerçekleşmesinde dönemin Türk komutan ve askerlerin payı oldukça büyüktür.^[67] Hatta Mu'tasım hilâfete geldikten sonra Abbâs b. Me'mûn ona darbe yapmak için plan yaptıysa da Türk komutanlarından Afşin'in durumdan şüphelenerek harekete geçmesi, bu planın gerçekleşmesine engel olmuş ve Abbâs, halifenin emriyle idam

[64] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/417.

[65] Cemâlüddîn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 2/254.

[66] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/182-184; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira*, 2/212.

[67] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/430; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/205-206; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/46; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4/3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/439.

edilmiştir.^[68] Onların Abbâsî hilâfesindeki varlığı konusunda İbn Havkal şunları söylemiştir:

“Abbâsî halifeleri muhafız birliklerini meydana getirmek için Mâverâünnehr bölgesinden Türk askerleri getirdiler. Bunlar ordunun diğer gruplarından üstündüler. Türk askerlerine kumandan olarak geldikleri bölgelerin asilzâdeleri tayin ediliyordu. Türklerin askerî hayata istidatları, itaatte kusur etmemeleri ve kudret sahibi olmaları, onların halifelerin muhafız birliklerini meydana getirmede temel sebebi teşkil ediyordu. Türkler, Abbâsî ordusunun en seçkin sınıfını meydana getiriyordu.”^[69]

Mu'tasım iktidara geldikten sonra^[70] hilâfet ordusundaki Türk askerlerin sayısı yaklaşık olarak sekiz, on sekiz^[71] veya yetmiş bine^[72] ulaşmıştır. Bu dönemde Türk komutan ve askerlerin ordu içerisindeki nüfuzların artması hem ordu içerisinde hem de hilâfet merkezinde bazı olumsuzlukların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu açıdan Mu'tasım Billâh tedbir amacıyla Türk komutan ve askerleri hilâfet merkezinden uzaklaştırmak için 221/836 tarihinde Sâmerrâ şehrini inşa ederek onları buraya nakletmeye başlamış ve Afşin, Eşnâs, Hâkan, Urtûc, Vasîf ve İnâk^[73] gibi Türk komutanlara ayrı ayrı araziler tahsis edilmiş, Türk komutan ve askerlerin diğer unsurlarla karışmamasına dikkat edilmeye çalışılmıştır. Türklerin yerleştirildikleri yerler, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde planlanmıştır. Öyle ki Türklerin burada meskûn olan halk ile ilişkilerini en aza indirmek için başka Türk bölgelerinden getirilen kızlarla evlenmeleri sağlanmaya çalışılarak kendilerine maaşlar bağlanmıştır.^[74] Böylece Abbâsî Devletinde “Sâmerrâ Dönemi (836-890)” diye ifade edilen Türklerin asrı fiilî olarak başlamıştır.^[75] Ancak belli bir süre sonra Türk komutan ve askerlerin hilâfet üzerindeki etkileri artıp yönetimi etki altına almaya başlayınca durum tersine dönmeye başlamıştır. Türk komutanları içerisinde önemli bir etkiye sahip olan ve Bâbek isyanının^[76] bastırılmasında kayda değer katkısı bulunan Afşin'in etkisiz hale getirilmesi için rakipleri Halife nezdinde

[68] Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 5/243-244.

[69] Ebü'l-Kâsım b. Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-Arz* (Leiden ve Leibzig: E.J. Brill, 1938-1939), 468; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 120.

[70] Ebü'l-Fidâ Hâfiz b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs 1994), X/305-320.

[71] İbn Tagrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 2/285.

[72] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/196.

[73] Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsî Devrinde Türk Komutanları II İnâk et-Türki”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (Ekim 1971), 51-58.

[74] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 59; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 123-124.

[75] Abdülaziz Muhammed el-Lümeylîm, *Nüfûzü'l-Etrâk fî Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve Eseruhü fî Kıyâmi Medîneti Sâmerrâ min 221-279* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 2/137-140, 305. Bahattin Kök, “Samerra'nın Kuruluşu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 7-48; Hatice Kübra Topuz, “Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi”, *İSTEM* 18, (2011), 83-112; Yavuz Selim Göl, “İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri Sâmerrâ Dönemi”, *Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler*, Ed: Betül Karagöz Yerdelen, (Giresun: Divan Kitap, 2017), 691-701; Mehmet Emin Şen, “Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/6 (Aralık 2012), 464.

[76] Mehmet Azimli, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2004), 17-152.

onun aleyhinde çalışarak onu itibarsızlaştırmaya başlamışlardır. Bu durumun kendi hayatı için tehlikeli olduğunu düşünen Afşin kaçmak istediye de başarılı olmayınca sarayına davet edeceği Halife'nin yemeğine zehir katarak onu ortadan kaldırma planlamış ancak bu teşebbüsü ifşa olunca, hilâfet sarayına çağırılarak hapse atılmış ve Şabân 226/Haziran 841 tarihinde ise burada hayatını kaybetmiştir.^[77]

Afşin'in ölümünden sonra onun yerini Eşnâs et-Türki almış ve 226/841 tarihinde hacca giderken uğradığı yerlerde büyük saygı karşılanmış ve hutbelerde ise onun adına dualar yapılmıştır.^[78] İnsanların Eşnâs et-Türki'ye böyle yaklaşımları, Türklerin Abbâsi toplumundaki nüfuzlarını ortaya koymaktadır. Bir kişinin ölümlüyle bu etkiyi silmek oldukça zordur. Vâsık Billâh (842-847) hilâfete geldiğinde de Türk komutan ve askerlerin bu nüfuzu ve otoritesi devam etmiştir. Halife'nin onlara karışı tavrı almaması, onlarla arasının iyi olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Eşnâs et-Türki ve İnâk et-Türki,^[79] Halife'nin yanında önemli konuma sahiptiler. Eşnâs et-Türki'nin 1 Rebîulevvel 230/5 Aralık 844 tarihinde ölümü üzerine^[80] İnâk et-Türki hilâfet ordularının başkumandanlığına tayin edilmiş, aynı zamanda da Mısır valiliğine tayin edilmiştir. O, vefatına kadar bu görevlerinde kalmıştır. Ancak o, göreve gitmemiş, yerine gönderdiği vekiller vasıtasıyla burayı idare etmiştir.^[81] Kısacası Türk komutan ve askerlerin bu dönemde hilâfet aleyhine herhangi bir faaliyette bulunmamışlardır.

Vâsık Billâh yerine veliaht tayin etmeden ölünce Abbâsilerde ilk defa saray erkânı halifeyi belirlemek üzere toplanmıştır. Bu toplantıya vezir Muhammed b. Abdümelik ez-Zeyyât, baş kadı Ahmed b. Ebî Duâd, Vasîf, İnâk et-Türki, Ömer b. Ferec ve Ahmed Hâlid katılmışlardır. Müzakereler neticesinde Vâsık'ın oğlu Muhammed'in halife olmasına karar verilmiş ancak yaşının küçük olmasından dolayı Türk komutanlar tarafından onun hilâfete getirilmesi uygun görülmemiştir. Toplantıda hazır bulunan Türk komutanlarından Vasîf, Mu'tasım Billâh'ın oğlu Ca'fer'i teklif etmiş ve bu teklifinde de ısrar edince, Ca'fer meclise getirilerek halife ilan edilmiş ve kendisine "Mütevvekkil" unvanıyla biat edilmiştir. Türk olmayanlar ise bu baskın seçim karşısında Türk komutanların isteği doğrultusunda yeni halifeye biat etmek zorunda kalmışlardır.^[82]

Bu dönemde İnâk et-Türki'nin hilâfet üzerinde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Âdeta Halife Mütevvekkil (847-861) onun gölgesinde kalmıştır. İşte bu

[77] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/226-228.

[78] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/268.

[79] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları II İnâk et-Türki", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (Ekim 1971), 51-58.

[80] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/279.

[81] İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, 2/310.

[82] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/ 293; Mehmet Emin Şen, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasal ve Kültürel Alanda Türkler (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008)*, 47-63.

sebep ten dolayı Halife, onun hacca gitme isteğini kabul etmiş ve onun yokluğunda ise Vasîf'i hâcibi tayin ederek ordu içerisinde oldukça etkili olan birini yanına almış oldu.^[83] İnâk et-Türki'yi gözden çıkaran Halife, Bağdat muhafızı İshâk b. Tâhir'e mektup yazarak onun hac vazifesini yaptıktan sonra Sâmerrâ'ya dönmesine mani ve hatta bir fırsatını bulup Bağdat'ta öldürmesini emretmiştir. İshâk b. Tâhir, Halife'nin emri doğrultusunda İnâk et-Türki'yi Bağdat yakınlarında karşılayarak daha önce hazırlattığı köşküne götürmüştür. Ancak burada adamları ayrılan İnâk et-Türki'yi bir hıleye 5 Cemâziyelâhir 235/8 Kasım 849 tarihinde öldürmüştür.^[84] Halife Mütevekkil, Türklerin hilâfet üzerindeki etkilerini kırmak amacıyla onları muhafız birliklerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya ve hatta alternatif ordu kurmaya çalışmıştır. Bu amaçla Halife, oğlu Mu'tezz'i korumaları bahanesiyle vezir Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkan'ın emri altında Arap ve diğer unsurlardan oluşan on iki bin kişiden müteşekkil *Meğâribe* bir askeri birlik kurdurtmuştu.^[85] Bu yöndeki faaliyetlerine hız veren Halife, Türklerin etkisinden kurtulmak amacıyla başkent Sâmerrâ'yı rahatsızlığı bahanesiyle terk ederek Safer 244/Haziran 858 tarihinde Dimaşk'a gelmiş ve devlet merkezinin önemli unsurlarını ise buraya naklettirmiştir. Ancak iki ay burada kaldıktan sonra Türklerin tepkisinden çekindiği için başkente dönerek Sâmerrâ'nın yakınlarında bulunan el-Mâhûze^[86] veya el-Mâhûre^[87] denilen yerde ikamet etmeye karar vermiş ve devlet dairelerini de taşıdığı buraya el-Caferiyye adını vermiştir.^[88]

Mütevekkil Alellâh ile araları iyice bozulan Türkler, onu öldürmeye karar verdiler ancak Boğa el-Kebîr'in aldığı önlemler sayesinde emellerine ulaşamamışlardır. Buna rağmen Halife'yi ortadan kaldırma konusunda kararlı olan Türkler, onun en sadık muhafızı konumunda bulunan Boğa el-Kebîr ile aralarını açmaya çalışarak onun Mütevekkil'i öldüreceğini Halife'nin çadırına attıkları ok ile bildirdiler. Bu durumdan şüphelenen Halife, Boğa el-Kebîr'i Bizans üzerine sefere göndermiştir. Halife, Dimaşk'tan Sâmerrâ'ya dönünce iki taraf arasındaki anlaşmazlık daha da artmıştır. Bu bağlamda daha önce Mütevekkil oğullarını Muntasır, Mu'tezz ve Müeyyed şeklinde veliaht olarak belirlemişti. Ancak Mu'tezz'e karşı sevgisi daha fazla olan Halife, Feth b. Hâkan ve Ubeydullah b. Yahyâ'nin teşvikleriyle veliahtlık sırasını değiştirerek Mu'tezz'i birinci sıraya, Muntasır'ı ise ikinci sıraya almıştır. Bu gelişme, Muntasır'ı Türklerle birlikte hareket etmeye sevk etmiştir. Vasîf, Boğa es-Sağîr ve Otamış gibi Türk komutanları, Muntasır'ın kendileriyle hareket etmesini menfaatlerine uygun olduğunu düşünmüşlerdir. Muntasır ve Türk komutanların birlikte yaptıkları plan çerçevesinde Mütevekkil Alellâh hilâfet sarayında 4 Şevval

[83] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/300-301.

[84] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/449; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/302-303.

[85] Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İsrâf* (Beirut: Dâru Sâdir, 1893), 361-362.

[86] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/456; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/328.

[87] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/87.

[88] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/456; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/328.

247/11 Aralık 861 tarihinde öldürülmüştür. Bu hadisede Feth b. Hâkân^[89] ve vezir Ubeydullah b. Yahyâ da öldürülmüşlerdir.^[90]

Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra hilâfet makamına geçen Muntasır Billâh (861-862), Türklerin etkisiyle bu makama gelmiş olmasına rağmen onların nüfuzunu kırmak istiyordu. Ancak bunu yapacak fazla bir şeyi de yoktu. Buna rağmen o, vezirlik makamına getirdiği Ahmed b. Hasîb vasıtasıyla Türklerin etkisini kırmaya çalıştı. Bu bağlamda vezir, İnâk et-Türkî'nin öldürülmesinden sonra Türk komutan ve askerler arasında nüfuzu oldukça artan Vasîf'in karşısında otoritesi iyice zayıflayınca onun bu gücünü kırmak amacıyla harekete geçmişti. Bu amaçla vezir, Halife'ye onun merkezden uzaklaştırılması için telkinlerde bulunmaya başladı. Bunun neticesinde Halife, Vasîf'i Bizans ile savaşması için sefere göndermiş ve onun dört yıl boyunca sınır boylarında kalmasını emretmişti.^[91] Her ne kadar Muntasır Billâh, Türklerin desteğiyle hilâfet makamına gelmişse de onların otoritesini kendisi için bir tehdit olarak görmekteydi. Bu amaçla Halife, "Türklerin otoritesini kıramaz, birliklerini dağıtamaz ve babamın intikamını alamazsam, Allah beni kahretsin"^[92] diyerek onlara karşı tavrını belirtmiştir. Ancak Halife'nin kendileri için bu düşüncelerini gerçekleştirmelerine fırsat vermeden harekete geçen Türkler, rahatsızlığı esnasında tabib İbn Tayfur'un, Halife'nin vücudundan zehirli neşterle kan alması sonucu zehirlenerek öldürülmüştür.^[93] Başka bir rivâyete göre ise Halife'nin nefes darlığından öldüğü belirtilmiştir.^[94]

Muntasır Billâh'ın ölümünden sonra içlerinde Vezir Ahmed b. Hasîb, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr ve Otamış^[95] gibi Türk komutanlarının da bulunduğu devletin ileri gelenleri toplanarak kimin olacağını tartışmaya başladılar. Müzakereler esnasında kendilerinden intikam alabileceği endişesiyle Mütevekkil Alellâh'ın oğullarından herhangi birisinin halife olmaması konusunda fikir birliğine varıldı. Türk komutanlar, halife olmadan önce ve sonra Türklerle aralarının oldukça iyi olduğu Mu'tasım'ın oğlu Ahmed'e "Müstâin" unvanıyla biat edilmesine karar verdiler. Biat merasimi esnasında Mu'tezz'i isteyenler karışıklık çıkartmaya çalışılırsa da Boğa el-Kebîr'in olaya müdahale etmesiyle durum sakinleşti.^[96] Sâmerrâ halkının da bu isyana karışması, Türklerin, halifeler üzerindeki etkisinden dolayıdır. İlk defa bu hadisede halk, Türklerle karşı fiilî olarak harekete geçmiştir. Öyle anlaşılı-

[89] Olga Pinto, "Feth b. Hakan", çev. Hakkı Dursun Yıldız-Neyire Milani, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (Mart 1973), 41-58.

[90] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/457; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/333-338.

[91] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/345-346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/111-112.

[92] Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/134.

[93] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/351.

[94] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/351.

[95] Mehmet Nadir Özdemir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği 1055-1157* (Konya: Kömen Yayınları, 2016), 30-140.

[96] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/458-459; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/351-352; Mehmet Emin Şen, "Abbâsiler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler", *İSTEM* 13 (2009), 9.

yor ki Türklerin halifeler üzerinde devamlı baskı kurmaları ve zaman zaman da onları öldürmeleri halkı galeyana getirmiş ve fiilî mücadeleye itmştir.^[97] Bundan sonraki süreçte 249/863 tarihinde Bağdat halkı da burada bulunan Türklere karşı harekete geçmiş, el-Şâkiriyye ve bazı askeri birlikler de bu isyanlara iştirak etmiştir. Aynı zamanda Sâmerrâdaki halk da Türklere karşı harekete geçmişler ve ellerine geçirdikleri Türkleri öldürmeye başlamışlardı. Türk komutanlarından olan Boğa es-Sağır, Vasif ve Otamış duruma müdahale ederek isyanı bastırmışlardır.^[98]

Türk komutan ve askerler ilk andan itibaren birlik, beraberlik ve dayanışma ruhu içerisinde hareket etmelerine rağmen malî ve siyasî nüfuz sebebiyle 15 Rebiulâhîr 249/7 Haziran 863 tarihinde kendi aralarında çatışma çıkmış ve vezir Otamış ve kâtibi Şuca' b. Kâsım diğer Türk komutanları tarafından katledilmişlerdir.^[99] Bu hadiseden iki yıl sonra 251/865 tarihinde Mütevekkil'in öldürülmesinde etkili olmakla yetinmeyip onu öldüren Bâğır et-Türki ordu içerisinde önemli bir güce ulaşmış ve Kûfede ise geniş mal varlığına sahip olmuştu. Halife, Bâğır'ı başkomutanlık makamına getirince Vasif ve Boğa es-Sağır ona karşı cephe almaya başlamışlardır. Onların bu yaklaşımlarını kendisi için tehlikeli bir gelişme olduğunu düşünen Bâğır et-Türki, Halife Müstaîn (862-866) dâhil olmak üzere Vasif ve Boğa es-Sağır'ı öldürmeyi planlamış, ancak onun düşüncesini öğrenen Halife, Vasif ve Boğa es-Sağır ile anlaşarak Bâğır'ı hile ile hapse attirmiştir. Ancak ona bağlı olan birlikler kendisini kurtarmak için hilâfet sarayını kuşatınca Vasif ve Boğğa es-Sağır, Bâğır'ı katletmişlerdir.^[100] Bu gelişme karşısında Bâğır'ın taraftarlarının isyanın daha da şiddetlenince, daha önce Halife tarafından Türkler'e karşı koymak amacıyla alternatif bir güç olarak kurulan Meğâribe ordusunu ve eş-Şâkiriyye ordusundan bazı birlikleri Türklerin üzerine göndermişse de bir netice alınamamıştır. Ancak iki taraf arasındaki çatışmanın kesilmesinden istifade eden Halife Müstaîn, Vasif ve Boğa es-Sağır'ı yanına alarak kayıklarla 5 Muharrem 251/6 Şubat 865/Bağdat'a gitmişlerdir.^[101]

Müstaîn Billâh'ın başkenti terk edip Bağdat'a gitmesinden sonra siyasî ve iktisadî sahalarda etkinliklerinin azalacağı endişesinden dolayı Sâmerrâdaki Türk komutan ve askerler o esnada hapiste bulunan Mütevekkil'in oğlu Abdullah'ı "Mu'tezz" lakabıyla hilâfet makamına çıkarttılar. Böylece hem Bağdat'ta hem de Sâmerrâda iki halife bulunmaktaydı. Bu durum, iki halifenin çatışmasını zorunlu hale getirmişti. İki tarafta da Türk komutanların bulunması, bu çatışmayı farklı hale getirmişti. İki halife arasındaki çatışmada Musa b. Boğa el-Kebîr'in desteğini sağlayan Mu'tezz daha avantajlı duruma gelince hilâfeti savaş yoluyla ele geçirmek

[97] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 162.

[98] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/358.

[99] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/461; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/358.

[100] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/367-368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/137-139.

[101] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/368-369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/139-141.

için kardeşi Ebû Ahmed komutasında bir orduyu Bağdat'ı muhasara etmek amacıyla gönderdi. Savaşın ve muhasaranın uzamasından dolayı Bağdat'ta bulunan Abbâsiler'in Mu'tezz tarafına geçmesi ve Bağdat halkı hem şehrin muhafız komutanı olan Muhammed b. Abdullah'a, şehrin kapılarını Türklere açacaklarını söyleyerek Mu'tezz ile anlaşmaya zorluyorlar hem de Müstâin'e hilafetten çekilmesi için baskı yapıyorlardı. Bu baskılar meyvesini vermiş ve Ebû Ahmed'in çadırında yapılan müzakereler neticesinde Müstâin hilâfetten çekilmiş ve Mu'tezz'e (866-869) biat edilmiştir.^[102] Mes'ûdî, Müstâin'in Türk komutanlarından olan Vasîf ve Boğa'nın etkisi altında kaldığını şu şekilde belirtmeye çalışmıştır: “*Halife Müstâin, Vasîf ve Boğa arasında bir kafeste bulunmaktaydı. Onlar ne söylerlerse, Halife de bir papağan gibi söylenenleri tekrar edip duruyordu.*”^[103]

İbn Tıktıka, Mu'tezz'in 252/866 tarihinde halife olunca Türklerin hilâfet makamı üzerindeki etkilerini şöyle belirterek yönetim üzerinde ne kadar etkili olduklarını gözler önüne sermeye çalışmıştır: “*Türkler, Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra hilâfet üzerinde önemli bir etkiye sahiptiler. Âdeta halife, onların elinde esir gibiydi. İsterlerse, onu makamında bırakırlar, isterlerse yönetimden uzaklaştırırlar, isterlerse de öldürürler.*”^[104] Her ne kadar Halife, Sâmerrâda hilâfet makamında bulunsun da Bağdat'ta bulunan Vasîf ve Boğa'nın hâlâ hayatta olmaları onu endişelendirmişti. Onlardan tamamen kurtulmak isteyen Halife, Muhammed b. Abdullah'a yazdığı mektupta bu iki komutanın ve taraftarlarının dîvanlardan çıkarılıp maaşlarının verilmemesini, hatta bu iki komutanı öldürmesini emretti. Ancak bu iki komutanın Sâmerrâda bulunan taraftarları durumu kendilerine bildirince, onlar da Sâmerrâya dönmek istediler. Bu amaçla Vasîf ve Boğa Bağdat'taki yönetimi, Sâmerrâda bulunan taraftarları da Halife'yi baskıları altına alınca başkente dönmelerine izin verildi. Öyle ki, bu iki Türk komutan Sâmerrâya döndükleri gibi Halife tarafından hil'atler giydirilerek eski iade edildiler. Böylece Vasîf ve Boğa, Halife üzerindeki etkilerini tekrar kurdular.^[105]

Ekonomik olarak zayıflayan Türk askerler başkentte karışıklıklar çıkartmaya başladılar. Türk komutanlar ise askerlerine hâkim olamayınca olaylar daha büyümüştür. Bu sebeple Boğa'nın Halife ile görüşmeye gitmesini fırsat bilen bu askerler Vasîf'i 27 Şevval 253/30 Ekim 867 tarihinde öldürdüler. Böylece Halife, ezeli bir düşmanından kurtulmuş oldu. Bunu fırsat bilen Halife, Türk komutanlardan olan Bâlık Bek ve Sâlih b. Vasîf'i kendi saflarına çekerek Boğadan uzaklaşmalarını sağladı. Bâlık Bek, Boğa ile arası açılınca Halife ile ortak hareket etmeye başladı. Bu

[102] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/370-407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/141-167.

[103] Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/145; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1989), 405; Fatih Güzel, *Kafesteki Halifeler (Sâmerrâ Dönemi İktidar Mücadeleleri)* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 30-110.

[104] Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelî'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdir, 2012), 288.

[105] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/421-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/168-169.

gelişmeler üzerine Boğa, Türk askerlerinden gereken yardımı göremeyince kaçıp gizlenmeye çalıştıysa da yakalanarak öldürülmüştür.^[106] Mes'ûdî, Halife'nin Boğa es-Sağır hayatta olduğu sürece rahat bir uyku uyuyamadığını ve bundan dolayı da ister gündüz isterse de gece olsun silahını bir bile yanından ayırmadığını gece belirterek ondan ne kadar çekindiğini şu şekilde belirtmiştir. “*Ya ben Boğa'nın veya o, benim başımı yiyinceye kadar bu hareketi durdurmayacağım. Boğa'nın gökten veya yerden her an karşıma çıkacağından korkuyorum.*”^[107] Bu iki komutanın öldürülmesi, Halife'nin üzerindeki baskıları azaltmamıştır. Çünkü onların yerini Sâlih b. Vasif almıştı. Ayrıca iki komutanın öldürülmesi, Türklerin Halife'ye cephe almalarına sebep oldu. Böylece Türk komutanlarından olan Sâlih b. Vasif, Bâlık Bek ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa el-Kebîr'in idaresinde bulunan askerler ekonomik durumlarının iyileştirilmesi amacıyla hilâfet sarayını muhasara altına aldılar. İsteklerinin karşılanması için Halife'nin annesi Kabihâdan para istediler. Ancak istekleri karşılanmayınca da zorla saraya girerek Halife'yi dışarıya çıkardılar ve işkence ederek hilâfetten çekilmeye mecbur bıraktıktan sonra ise onu hapse attılar. Halife Mu'tezz, birkaç gün gibi kısa bir süre hapiste kaldıktan sonra 2 Şaban 255/16 Temmuz 869 tarihinde ölmüştür.^[108] Mu'tezz, hilâfet makamına geçtiğinde yakınları, müneccimler getirerek onun ne kadar bu makamda kalacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Bunun üzerine toplantıda hazır bulunan ileri gelenlerden biri, Halife'nin ne kadar yaşayacağını ve ne kadar da hilâfet makamında kalacağını onlardan daha iyi bildiğini belirtince oradakiler; madem öyle o zaman; “*Ne kadar*” diye sorunca; “*Türkler ne kadar isterlerse*” şeklinde cevap vermiştir. Böyle bir cevaba oradakiler gülererek karşılık vermişlerdir.^[109] Bu söylem, her ne kadar gülererek karşılanmış olsa da Türk komutan ve askerlerin hilâfet üzerinde ne kadar etkili olduklarını göstermektedir.

Mu'tezz'in hilâfet makamından indirilmesinden sonra Türk komutan ve askerler, Vâsık'ın oğlu Muhammed'e biat etmek istediler. Ancak Muhammed onların bu teklifini ilk önce kabul etmek istememesine rağmen Mu'tezz'in hilâfet makamından çekildiğini söylemesi üzerine o, 29 Recep 255/3 Temmuz 869 tarihinde hilâfet makamına geçti. Onun halife olduğunu bildiren mektup Bağdat'a ulaştığında halk ve orada bulunan askerler bu durumu kabullenmek istemedikleri için karışıklık çıkartmaya başladılar. Süleyman b. Abdullah'ın evine saldırarak Ebû Ahmed b. Mütevekil'i hilafet makamına çıkartmak istediler. Ancak Sâmerrâdaki Türk komutanlar bu gelişmelere engel olmak için Bağdat'ta bulunan askeri birlikleri sakinleştirmek ve onların gönülleri kazanmak amacıyla Yârcûh et-Türki ile para gönderdiler. Karışıklıkların içerisinde bulunanlar gelen para yardımını hoş karşılamamalarına rağmen Ebû Ahmed'den bekledikleri ilgi ve alakayı göremeyince 7

[106] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/468-469; Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/370-407.

[107] Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 4/177.

[108] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/430-431; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 7/195-197.

[109] İbn Tıktaka, *el-Fahrî*, 243.

Şaban 255/ 21 Temmuz 869 tarihinde Mühtedîfe (869-870) biat ettiler. Mühtedî'nin hilâfet makamına geçmesinde etkili olan Yûsuf b. Vasîf ve Bâlık Bek'in, onun üzerinde nüfuzları oldukça artmıştı. Hatta Halife, onların her istediğini yerine getiriyordu. Bu durumdan kurtulmak isteyen Halife, İranda bulunan Musa b. Boğa'nın Sâmerrâ'ya dönmesini istedi. Onun Sâmerrâ'ya dönmesi konusunda bu rivâyet dışında iki rivâyet daha bulunmaktadır: 1- Türk komutan ve askerler Mu'tezz'in hilâfet sarayını kuşattıkları zaman annesinin para, altın ve mücevherlerini almaları üzerine, anne Kabiha, Musa b. Boğa'ya mektup yazarak Sâmerrâ'ya gelmesini istemişti. 2- Musa b. Boğa, başkentteki askerlerin faaliyetlerini öğrenince askerleriyle birlikte buraya gelip onların bu tarz faaliyetlerine engel olmak istemiştir.^[110] Hakkı Dursun Yıldız, bu üç rivâyet içerisinde birinci rivâyetin daha kabul edilebilir olduğunu belirtmektedir.^[111] Musa b. Boğa, başkente geldikten sonra hilâfet sarayına gelerek Halife'yi baskıdan kurtarmak için oradan alarak Yârcûh et-Türki'nin evine götürdü. Musa b. Boğa'nın Halife ile ortak hareket etme kararı aldığını öğrenen Sâlih b. Vasîf ordu içerisinde beklediği desteği göremeyince canını kurtarmak amacıyla gizlenmeye çalıştıysa da 23 Safer 256/30 Ocak 870 tarihinde yakalanarak öldürülmüştür.^[112]

Sâlih b. Vasîf'in öldürülmesine rağmen Halife, Musa b. Boğa ve Bâlık Bek'in gölgesi altında bulunuyordu. Ancak Halife Mühtedî'nin, Türk komutanlarla iyi geçinmesi, kendisini destekleyen askerî birliklerin zayıf olmasından ileri gelmekteydi. Türk olmayanları da orduya almaktan çekiniyordu. Böyle bir faaliyete girişmesi, Türklerin dikkatini çekebilir ve hayatına mal olabilirdi. Halife bütün bu tehlikelere rağmen Ebnâ ve Meğârib'e Türkler'den öne geçirmeye çalışmaktan geri durmuyordu fakat asıl gayretini Musa b. Boğa ile Bâlık Bek'in arasını açmaya hasrediyordu.^[113] Halife'nin başkentte hiç beklemediği bir olay meydana geldi. Türkler maaşlarının verilmediğini ileriye sürerek karışıklık çıkartmaya başlayınca Halife, maaşlarının Musa b. Boğa ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa'ya verildiğini belirterek askerleri komutanlarına karşı kıskırtmaya çalıştı. Bunun üzerine Ebû Nasr Muhammed b. Boğa, Musa b. Boğa'nın yanına gitmek için hareket ettiyse de Halife'nin kendisini affettiğini söylemesi üzerine geri döndü ancak Halife onu hapsettirdi. Halife bu gelişmeden sonra Musa b. Boğa'ya mektup yazarak emrindeki askerlerin komutasını Bâlık Bek'in emrine verdikten sonra başkente gelmesini bildirdi. Halife bir taraftan Musa b. Boğa'ya bunları söylerken diğer taraftan ise Bâlık Bek'e yazdığı mektupta Musa b. Boğa'yı öldürmesini veya kendisine göndermesini ve emrindeki askerleri de kendi komutası altına almasını bildirdi. Ancak Halife'nin planını anlayan Bâlık Bek, durumu Musa b. Boğa'ya bildirdikten sonra başkente geldi ve Halife ile görüşmek istedi. Bu isteği kabul edilen Bâlık Bek saraya kabul

[110] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/458-459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/218-219.

[111] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 176.

[112] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/459-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/219-225.

[113] Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 177.

edildi, ancak dönüşü gecikince sarayın etrafında bekleyen askerleri harekete geçti. Bu gelişme üzerine Halife, Bâlık Bek'in kesik başını askerlerinin önlerine attı ve iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu arada Halife'ye yardıma gelen Türk komutan ve askerler, Bâlık Bek'in hâcibi olan Ahmed b. Hâkân komutasındaki Türklerin tarafına geçince çatışmanın seyri değişti ve Meğârîbe ordusu, halk ve Halife'ye destek verenler çok kayıp verince çekilmeye mecbur kaldılar. Durumun kendi aleyhine oldukça kötüye gittiğini gören Halife kaçmaya çalıştıysa da Ahmed b. Hâkân tarafından yakalanarak 14 Recep 256/17 Haziran 870 tarihinde hilâfet makamından uzaklaştırılarak hapse atıldı ve birkaç gün sonra ise idam edildi.^[114]

3. TÜRK KOMUTAN VE ASKERLERİN ABBÂSİ HİLÂFETİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN KIRILMASI

Mühtedî'nin hilâfetten indirilmesinden sonra yine Türk komutan ve askerlerin etkisiyle o esnada hapiste bulunan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil'e 16 Recep 256/19 Haziran 870 tarihinde "el-Mu'temid" lakabıyla biat edildi. el-Mu'temid'in (870-892) hilâfet makamına gelmesiyle Sâmerrâ'daki olaylar yatıştı ve o esnada başkentte değil de Hânîkînde bulunan Musa b. Boğa da bu durumu kabul edince yani Halife'ye itaatini bildirince bir problem yaşanmamıştır. Mu'temid hilâfet makamına geldikten sonra vezirlik makamına Türk olan Ubeydullah Yahyâ b. Hâkân'ı getirmiştir. Musa b. Boğa ise hâlâ başkomutanlık konumunda bulunduğu için askerler arasında belli bir nüfuzu ve otoritesi bulunmaktaydı.^[115] Bu sebeple Türk komutan ve askerlerin hilâfet üzerinde nüfuzu hâlâ devam etmekteydi.

Mu'temid döneminin en önemli isyanlarından birisi ve devleti yaklaşık olarak on üç yıl meşgul eden Zenc isyanıydı. Bu isyan, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed'in Basra taraflarındaki tarla ve tuzlalarda olumsuz şartlar altında çalışan siyahî köleleri zenginlik ve hürriyet vaadiyle etrafında toplamasıyla başlamış ve kısa süre içerisinde de önemli güç haline gelmiştir. Bu gelişmenin devlet için ciddi bir tehdit olduğunu idrak eden halife Mu'temid, 17 Zilhicce 259/14 Ekim 873 tarihinde Musa b. Boğa'yı Zencilerle savaşması için görevlendirmiştir. Musa b. Boğa onlara başarılı bir şekilde mücadele etmiş ve onları hezimetle uğratarak önemli güç kaybına uğramalarına sebep olmuştur. Ancak Halife Musa b. Boğa'yı görevden almış^[116] ve istenilen başarı gecikmiştir. Bu isyan uzun süre devam ettiği için Abbâsî hilâfet ordusu çok kayıp vermiştir. İsyân 269/883 tarihinde bastırıldığı için ordu içerisinde bulunan Türk komutan ve askerler de bu

[114] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/468-472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/228-233.

[115] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/478; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/235.

[116] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/259-561; Ali Kuşçulu, *Sâmerrâ'dan Bağdat'a Dönüş Mu'temid Alellah Döneminde Abbâsî Devleti* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 135.

yaşanan kayıplardan nasibini olabildiğince almıştır.^[117] Yani hilâfet ordusundaki Türklerin nüfuzu zaafa uğramıştır. Ancak Musa b. Boğâ'nın Halife'nin nezdinde önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Çünkü Halife onu 256/869 yılında Rey valiliğine,^[118] ikinci defa da 259/ 872 yılında aynı göreve atamıştır.^[119] Yine bu yılda Mu'temid, Musa b. Boğâ'yı Fars illerine tayin ettiği gibi buna ek olarak Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'yi de daha evvel emrinde bulunan yerlere katmıştı. Mu'temid oğlu Ca'fer'i 261/ 874 yılında veliaht tayin etmiş ve onun yanına Musa b. Boğâ'yı görevlendirmiş, İfrikiyye, Mısır, Şam, el-Cezire, Musul, Ermeniye bölgesi, Horasan yolu ve Mihricânkazeg ve Hulvân'ın idaresiyle görevlendirmişti. Ca'fer, Musa b. Boğâ'yı Mağrib bölgesinde kendisine vekâlet etmek üzere görevlendirmişti.^[120] Şu olay Musa b. Boğâ'nın Halife'nin üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir: Ubeydullah b. Yahya b. *Hâkân* 263/876 yılında vefat edince Mu'temid Hasan b. Muhalled adında birisini vezir tayin etmişti. Musa b. Boğâ'nın Sâmerràya gelmesi üzerine bu kişi kaçıp gizlenmiş ve yerine Musa b. Boğâ'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir.^[121] Musa b. Boğâ, 264/ 876 yılında vefat edince^[122] Halife, önemli bir rakibinden kurtulmuştur. Bu dönemde ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkmış ve bu isyanları bastırmak üzere Türklerin de içerisinde bulunduğu ordular görevlendirilmiştir. Dönemin en önemli isyanlarından birisi de Saffâri'lerin isyanıdır. Ayrıca Bizans'a karşı da seferler düzenlenmiştir. Abbâsî ordusunun çekirdeğini oluşturan Türk komutan ve askerlerin pek çoğu bu hadiselerde hayatını kaybettiği için ordu içerisinde sayı ve güç bakımından oldukça zayıflamış ve Türklerin hilâfet üzerindeki nüfuzu ve otoriteleri zayıflamıştır.^[123] Bunu fırsat bilen Mu'temid, 890 tarihinde hilâfet merkezini tekrar Bağdat'a taşıyarak Sâmerrà dönemini sonlandırmıştır.

SONUÇ

Türklerin, Abbâsî ihtilal hareketine katılmasıyla birlikte başlayan süreç, Abbâsî Devletinin gayr-ı Arap unsura ılımlı yaklaşmasıyla birlikte yeni ve farklı bir boyut kazanmış ve zaman içerisinde halifelerin güvenini kazanarak askeri ve idarî sahalarda etkili olmaya başlamışlardır. Horasan bölgesinde Türklerin temsilcisi ve devletin kurulup ortaya çıkan isyanların bastırılmasında önemli bir etkiye sahip olan Ebû Müslim'in, Ebû Ca'fer Mansûr tarafından öldürülmesine rağmen Türkler, devlet içerisinde kendilerine yer edinmeye devam etmişlerdir. Me'mûn'un hilâfete

[117] Bu isyanla ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke* (Konya: Çizgi Yayınları, 2005), 33-276.

[118] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/240.

[119] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/497.

[120] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/502.

[121] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/310.

[122] Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, 5/514.

[123] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/276.

gelmesinde etkili olan Türkler, bu dönemde Mu'tasım'ın komutasın altında önemli işlere imza atmışlar, ortaya çıkan isyan hareketlerinin bastırılmasında ve fetih hareketlerinde önemli bir güç olduklarını ispat etmişlerdir. Bu dönemde Afşin ve Eşnâs et-Türkî gibi Türk komutanlar ön plana çıkmış ve Mu'tasım'ın veliaht ilan edilerek halife olmasında etkili olmuşlardır. Bu sebeple Mu'tasım'ın hilâfete gelmesinde başat rol oynayan Türk komutan ve askerler, hilâfet üzerindeki etkilerini iyiden iyiye arttırmaya başlamışlardır. Türklerin başkent Bağdat'ta halka baskı yapmaları ve istedikleri gibi hareket etmeye başlamalarından dolayı Halife, onların disiplinsiz davranışlarına engel olmak amacıyla 222/836 tarihinde Sâmerrâ şehrini inşa ederek onları buraya nakletmiş ve ayrıca burasını da devletin yeni başkenti ilan ederek Abbâsî tarihinde Sâmerrâ denilen dönem fiilî olarak başlatmıştır. Her ne kadar Mu'tasım, Türk komutan ve askerlerin desteğiyle hilâfet makamına gelmiş olsa da onların gittikçe artan gücü karşısında endişelenmeye başlamış ve Afşin'i öldürterek ondan kurtulmaya çalışmıştır. Ancak onun yerini ise Eşnâs et-Türkî almış ve değişen hiçbir şey olmamıştır. Vâsık, hilâfeti döneminde onları karşısına almaya cesaret edemediği için kendileriyle iyi geçinmeye çalışmıştır.

Mütevekkil'in hilâfete gelmesinde oldukça etkili olan Türk komutanlardan İnâk et-Türkî zamanla Halife üzerinde oldukça etkili olmaya başlamış, âdeta Halife onun gölgesinde kalmıştır. Bu durumdan kurtulmak isteyen Halife, Türklerin tepkisini üzerine çekme pahasına da olsa İnâk et-Türkî'yi öldürmüştür ancak daha sonraki süreçte Halife ile Türkler arasındaki çatışma alevlenmiş ve Türkler, Halifeyi öldürmeye karar vermişlerdir. Bununla birlikte Halife'nin veliahtlık sıralamasında değişikliğe gitmesi, oğlu Muntasır'ın Türklerle hareket etmesine sebep olmuştur. Menfaatleri örtüşen Muntasır ile Türk komutanlardan Vasîf, Boğa es-Sağîr ve Otamış birlikte hareket ederek Mütevekkil'i öldürmeyi başarmışlardır. Böylece Türkler, Abbâsî tarihinde ilk defa bir halifeyi öldürmüşlerdir. Böyle bir ortamda hilâfet makamına gelen Muntasır'ın onların etkisi altında kalmaması mümkün değildir. Buna rağmen o da Türklerin etkisini kırmak için mücadele etmiş olmasına rağmen başarısız olunca Müstâîn Billâh hilâfet makamına getirilmiş, ancak o da önceki halifeler gibi Türklerin etkisini kırmak için yoğun bir şekilde mücadele etmiş, fakat Vasîf ve Boğa gibi komutanların elinde oyuncak olmaktan kurtulamamıştır.

Müstâîn, hilâfetten çekilmeye mecbur bırakılınca Mu'tezz halife ilan edilmiş ancak onun da Türklerin etkisiyle hilâfet makamına gelmesi, baskı altında tutulmasına sebep olmuştur. Bu sebeple Halife, Türklerin etkisinden kurtulmak amacıyla Vasîf ve Boğa'yı öldürmeyi başarmış ama yine de Türklerin etkisinden kurtulamamıştır. Sâlih b. Vasîf, Bâlık Bek ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa el-Kebîr'in idaresinde bulunan askerler ekonomik durumlarının iyileştirilmesi amacıyla hilâfet sarayını muhasara altına alarak Mu'tezz'i hilâfet makamından uzaklaştırarak Muhtedî'ye biat etmişlerdir. Böylece Türkler, halifelerin hilâfet makamında ne kadar kalacaklarını belirleyebilecek kadar güce ulaşmışlardır. Muhtedî de Türklerle otoritesini kırmak için yoğun bir şekilde mücadele etmiş, hatta dönemin önemli

komutanlarından olan Sâlih b. Vasîf ve Bâlık Bek'i öldürmesine rağmen bu etkiden kurtulamamış ve Türkler tarafından hilâfet makamından indirilerek hapse atılmış, birkaç gün sonra da idam edilmiştir. Türk komutanlar Mu'temid'i hilâfet makamına çıkartarak Abbâsî hilâfeti üzerindeki etkilerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Musa b. Boğ'a'nın Halife'nin nezdinde önemli bir konumunun olduğu görülmektedir. Ancak Halife, onun ölümünden sonra rahat bir nefes almıştır. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan Zenc isyanında, Saffâri'lerin ayaklanmalarında ve Bizans'a karşı yapılan seferlerde pek çok sayıda Türk komutan ve askerlerin ölmesi, onların ordu içerisindeki nüfuzlarını önemli ölçüde azaltmıştır. Bu durumu fırsat bilen Mu'temid Alellâh, başkenti tekrar 277/890 tarihinde Bağdat'a taşıyarak Türk asrı olarak bilinen Sâmerâ dönemine son vermiştir.

KAYNAKÇA

- Aksu, Ali. *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
- Akyürek, Yunus. "Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî İle İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 515-542.
- Arslan, İhsan. "Emevîlerin Irak Genel Valisi Yazîd b. Mühelleb". *Ekev Akademi Dergisi* 52 (Yaz 2012), 179-198.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Azimli, Mehmet. "Mesleme b. Abdülmelik ve Fuhûhât". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Diyarbakır 2000), 85-104.
- Azimli, Mehmet. *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2004.
- Baltacı, Ahmet. *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 2014.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1967.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Elbânî ve Evladühü, 1938.
- Dalkılıç, Mehmet. "Ehl-i Beyt'in Bir Üyesi Olarak Ebû Müslim el-Horasânî". *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu* 03-05 Ekim/October 2013. 2/565-576. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Delice, Ali. "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasî Faaliyetleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Sivas 1999), 321-342.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke*. Konya: Çizgi Yayınları, 2005.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvud*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Gibb, Hamilton A.R. *Orta Asya'da Arap Fütûhâtı*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930.
- Göl, Yavuz Selim. "İlk Müslüman Türklerin Darbe Girişimleri Sâmerâ Dönemi", *Demokrasi: Darbeler ve Tepkiler*. Ed: Betül Karagöz Yerdelen. Giresun: Divan Kitap, 2017.
- Güneş, Hüseyin. "Kutsal Değerlerin Siyasete Alet Edilmesi Bağlamında Abdullah b. Ali İsyanı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012/2), 75-103.
- Güzel, Fatih. "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnâs et-Türkî". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/60 (2018), 1295-1301.
- Güzel, Fatih. *Kafesteki Halifeler (Sâmerâ Dönemi İktidar Mücadeleleri)*. (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsim b. Havkal. *Kitâbü Sûreti'l-Arz*. Leiden ve Leibzig: E.J. Brill, 1938-1939.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ Hâfız. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Kahire: Dârul-Hadîs, 1994.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-Ümm ve Teâkübü'l-Himem*. 5 Cilt. Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. 9 Cilt. Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Tabâtabâh, Muhammed b. Ali. *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârul-Sâdir, 2012.

- İbn Tağrıberdî, Cemâlüddîn Ebî'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsim Ubeydullah b. Abdullah. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden: E.J. Brill, 1889.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ebî'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Keram Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1979.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Vulâtu Mısır*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Kitapçı, Zekeriyâ. Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet". *Türk Dünyası Araştırmaları* 29 (Nisan 1984), 52-71.
- Kitapçı, Zekeriyâ. *Saadet Asrında Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008.
- Kök, Bahattin. "Samerra'nın Kuruluşu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 7-48.
- Kuşçalı, Ali. *Sâmerrâ'dan Bağdat'a Dönüş Mu'temid Alellah Döneminde Abbâsî Devleti*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Lümeylim, Abdülaziz Muhammed. *Nüfzü'l-Etrâk fî Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve Eseruhûfî Kıyâmi Medineti Sâmerrâ min 221-279*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1893.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûc'ü'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*. 4 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâretü'l-Kübrâ, 1964.
- Özdemir, Mehmet Nadir. *Bağdat'ta Türk Egemenliği 1055-1157*. Konya: Kömen Yayınları, 2016.
- Pinto, Olga. "Feth b. Hakan". çev. Hakkı Dursun Yıldız-Neyire Milani. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (Mart 1973), 41-58.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Târîhu'l-Hulefâ*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1989.
- Şen, Mehmet Emin. *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şen, Mehmet Emin. "Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler". *İSTEM* 13 (2009), 233-260.
- Şen, Mehmet Emin. "Abbâsîlerde Türk Nüfuzu Döneminin Çöküşü ve Türklerin Akıbeti". *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/6 (Aralık 2012), 463-477.
- Şeşen, Ramazan. "Eski Araplara Göre Türkler". *Türkiyat Mecmuası* 15 (İstanbul 1969), 11-36.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Toga, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.
- Topuz, Hatice Kübra. "Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi". *İSTEM* 18 (2011), 83-112.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-E'lemî, 1993.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb Ishâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebü Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemül-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsî Devrinde Türk Komutanları II İnâk et-Türki". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 (Ekim 1971), 51-58.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
- Yiğit, İsmail. "Kuteybe b. Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002. Yüksel, Ahmet Turan. *İhtirastan İktidara Kerbelâ*. Konya: Yediveren Yayınları, 2001.